

אמא, בליץ!
אר:
לונדון, מלנכוליה
ועסקים כרגיל

חיבור ביוגרפי מאת ארנה קזין

”כבת יחידה הייתי שק אגרוף. כלפי חוץ הכול היה בסדר, את התסכולים הוציאו עליי. כשחושבים על זה עכשיו, הם התמודדו עם דברים נוראיים.”

אמי אסתר, שיחה ב־10 ביולי 2012

”אתמול הרגשתי לראשונה באופן מלא את ההרגשה הזאת. הרגשת הלחץ, הסכנה, האימה. בשש צלצלה ויטה לומר שאינה יכולה לבוא [...] היא חזרה על אותן מילים - על כך שהיא נשארת כדי לנהוג באמבולנס - שוב ושוב, כמו מישוהו שאינו מסוגל לחשוב. היה קשה מאוד לשוחח [...] יצאתי ושיחקתי כדורת. ערב מושלם, שקט וחם. אחר כך החלו המטוסים לצלול בתלילות [...]”

וירג'יניה וולף, יומן, שבת 31 באוגוסט, 1940 (בתרגום אלינוער ברגר)

אני מתעניינת בבליץ: בהפגזות הגרמניות על לונדון במלחמת העולם השנייה. אמא שלי, אסתר, נולדה לקראתן וגדלה לאורן. וירג'יניה וולף התאבדה בעיצומן. ולונדון הייתה שם בזמן ההפגזות. לונדון, עיר החלומות שלי, חלומות הבלהה וההשראה. לונדון העמידה פנים שהיא לא חרבה. שהקץ לא בא.

ראשית דבר אני מתקרבת לבית ילדותה של אמי: ראג'ן קורט בוומבלי, שבצפון מערב לונדון. לכאן הובאה אמי מבית היולדות כתינוקת בת יומה. אני מתעניינת בכיורגריה. באפשרות ללכוד משהו מן העבר, להציץ בו ולספר אותו, לפני שמתחיל הזיכרון.

ומבלי, שבמאה ה־16 הייתה מעין כפר, או אחוזה בת שישה בתים, ובמאות ה־18 וה־19 עדיין הייתה כפרית, שקטה, פורחת ואמידה, ושייכת במידה רבה למשפחת פייג' אחת מאצולת אנגליה, נעשתה במאה ה־20 אזור עירוני עמוס בתושבים. שיעור המהגרים בוומבלי, רובם מאסיה ומאפריקה, הגיע במפקד האוכלוסין של 2001 ל־52 אחוזים מכלל האוכלוסייה, שיעור המהגרים הגבוה ביותר במחוזות הממלכה.

בתחילת המאה ה־21 האנגלים בני האנגלים בוומבלי הפכו למיעוט.

כשאמי נולדה כאן, ב־13 באפריל 1939, כבר היה בה האצטדיון הנודע – זה שכונה בפי כול "מגדלי התאומים", Twin Towers, אותו אצטדיון רב רושם שנבנה ב־1923 לטובת יריד האימפריה של 1924 ונחשב לימים, בלשונו של פלה, שחקן הכדורגל הברזילאי הגדול, ל"קתדרלת הכדורגל; ומבלי היא בירת הכדורגל והיא הלב של הכדורגל" (אצטדיון ומבלי המקורי הזה נהרס בשנת 2003 ונבנה מחדש ב־2007, בלי האייקון של שני המגדלים המצועצעים, לצערם של רבים שנקשרו בסמלים אלה של אנגליה והכדורגל שלה). אבל כשאמא שלי נולדה כאן באפריל 1939, האנגלים בני האנגלים עדיין היו הרוב בין תושביה, והמשפחה של אמי הייתה משפחה של פליטים מגרמניה, ארץ אויב, שקיבלו מקלט באנגליה חודשים אחדים לפני שגרמניה פלשה לפולין, כשנוויל צ'מברלין עדיין היה ראש ממשלה, ווינסטון צ'רצ'יל עדיין לא נקרא להוביל.

המרחק בין ראגלן קורט לכיכר טוויסטוק 52, הבית הלונדוני שבו גרו וירג'יניה ובעלה לנארד, שבמרתפו הפעילו את הוצאת הוגארט' ושבו כתבה כמה וכמה מספריה, הוא: שעתיים וארבעים וחמש דקות ברגל, שעה וארבע דקות באופניים, ארבעים דקות בתחבורה ציבורית.

ראגלן קורט הוא בניין נמוך, מוארך, זוויתי, שלבניו חומות, גגות הרעפים שלו חומים וארוכותיו חומות. בביקור בוומבלי בנובמבר 2013 הוא נראה, פחות או יותר, כפי שנראה בשנים 1939 עד 1945: חומרי, ותיק, קודר, בן שלוש קומות, מוקף ומקיף דשא ירוק וגם גדר חיה וכמה עצים רחבי גזע ופרושי ענפים. הדירה של אסתר ומשפחתה היא דירת קרקע, בזווית הקיצונית משמאל בתמונה שבידי. הדשא יורד אל גדר אבן חומה, שגובלת בכביש ראשי, אמפייר ויי (דרך האימפריה), ומעבר לכביש אסתר זוכרת היכל החלקה על הקרח, שבו הייתה מחליקה, כנערה, בהנאה. עוד קצת במורד הכביש ושמאלה, ומבלי סטדיום, אצטדיון הכדורגל הלאומי.

אני מחזיקה בידי תצלום של אסתר, ילדה קטנה, אולי בת חמש, אולי בת שש, יושבת על גדר אבן נמוכה, לפני ראגלן קורט. שערה אסוף בקפידה, שביל בצד, צמות וסיכות ראש. היא לבושה שמלה קצרה בהירה ורקומה. כפות ידיה מונחות על ברכיה. כפות רגליה באוויר, נתונות בגרביים לבנים ונעליים כהות. אף על פי שזהו צילום מבויס, חגיגי, היא לא מחייכת. היא נראית מבוישת. או עצובה. אף על פי שראגלן קורט נראה מאחוריה אפרורי, והעצים בחצר עירומים, אין ולו

עלה אחד על ענפיהם, בכל זאת, אסתר בשמלה אביבית למראה, שרווליה קצרים.

הנה עיקרון אחד שאני לומדת מווירג'יניה וולף על חיבור ספרי זיכרונות: חשוב לזכור למי קרו הדברים. ספרי זיכרונות רבים נכשלים כיוון ש"קשה לתאר כל אדם באשר הוא. כך שהם אומרים: 'כך וכך קרה', אבל אינם מספרים מי הוא בעצם האדם שלו קרו הדברים. והמאורעות כמעט חסרי חשיבות, אם איננו יודעים למי הם אירעו. מי, אם כן, הייתי אני?"³

מי אם כן הייתה אמי, התינוקת והילדה בלונדון של ראשית שנות הארבעים? כלומר, מי היו הוריה, מה העסיק אותם, באיזה מצב עניינים - הלך רוח, רשת תמיכה, מעמד כלכלי, מערכת יחסים - הם גידלו אותה? ומה העסיק אותה עצמה? מה רצתה? ממה פחדה? מה הסעיר אותה?

הדירה של משפחת קפל בראג'לן קורט אינה גדולה: שלושה חדרים ומטבח קטנטן. בחדר אחד ישנה אמי, התינוקת והילדה אסתר. בסלון ישנים הוריה של אסתר: אבא הנס ואמא הילדגרד. הנס הוא גבר בינוני בגובהו וברוחבו, פניו רחבים ונאים למדי, מצחו גבוה, עיניו לחלוחית-קבע, שפתיו עבות, והוא בעל שפם קטן. על הנס תגיד אמי לימים שאלמלא היה יהודי, היא חושבת שאולי היה מצטרף למפלגה הנאצית. הוא התאים בעיניה לרוח הגרמנית; הילוכו היה גרמני, הלך רוחו גרמני. במובן הקשוח. במובן הקר. הוא היה חמור סבר ולא העתיר אהבה או הערכה על הקרובות לו. הילדגרד, המכונה הילדה, הייתה, לעומת זאת, אשה יפה, תמירה, שניחנה בחמלה ובחוש הומור. זמן לא רב - אולי שנה - אחרי תום המלחמה היא תלקה בטרשת נפוצה ותנועתה בעולם תוגבל. בחדר השלישי שוכנת אומה, אמו של הנס וסבתה של אסתר, בעלת גוף, כבדה.

הוריה של אסתר, הנס והילדגרד הצעירים, לא אוהבים זה את זה. לימים יבקשו להיפרד, לא פעם ולא פעמיים. אפילו ישלחו את אסתר הרחק מהבית כדי לנסות להסדיר את הפרידה, אבל הלכה למעשה הרצון לא יתמש. אומה, הסבתא, היא בדרך כלל נרגנת וחסרת שמחה.

3. 'ישיום של העבר', בתרגום אנה הרמן, עמ' 19.

בליץ בגרמנית הוא ברק. ברקים של חיל האוויר הגרמני הכו בלונדון בכמה וכמה סערות. לאמא שלי הבליץ היה מוזיקת הרקע - המופע האורקולי שמלווה את שנות ילדותה המעצבות: כשמלאו לה חמישה חודשים, לונדון האפילה את לילותיה; כשמלאו לה שנה וחמישה חודשים זה התחיל, הפגזות, הריסות, שריפות ענק, פחד; כשמלאו לה שנה ושמונה חודשים העיר שלה עלתה בלהבות. אש אוכלת מונומנטים, כנסיות, רציפים, בנייני ציבור, בתים פרטיים. עד גיל שנתיים וקצת כמעט חרבה לונדון, מיליון בתים נהרסו, ואלפים מתושביה מתו או נפצעו; כשמלאו לה חמש היא ישנה בלילות בתוך כלוב ברזל. היא אמנם לא פונתה מהעיר באחד ממשלוחי הילדים הגדולים, אבל כמו רבים אחרים ברחח מלונדון למשך חודשים אחדים - עם אמה וסבתה - לעיירה אנגלית רחוקה מעין הסערה, וכמו רבים אחרים זכתה לחזור ללונדון בעיצומה של המלחמה, ולחוות עוד כמה שריקות של פצצות שעפות מעל הראש לפני הדממה שלפני הנפילה.

"אתה יכול לגרש את השטן מהגינה שלך, אך תשוב ותמצאהו בגינתו של בנך",

כתב יוהאן היינריך פסטלוצי (המחנך השווייצי, ממייסדי הפדגוגיה המודרנית). אני חושבת על הגינה הממשית של אמי, החצר בראגלן קורט שבוומבלי. דשא ירוק ולח נפרש עד גדר האבן החומה. עצים עירומים. ואני קוראת על הגינה בבית ילדותו הקטן, בהייגיט, של רוג'ר פריי (Fry) - מבקר אמנות רב השפעה, איש חבורת בלומסברי, חבר קרוב של וירג'יניה וולף ושל אחותה ונסה - שאת כתיבת הביוגרפיה שלו השלימה וולף בשנות הבליץ; גינה תמה ומקסימה, שנשארה כדברי פריי "התפאורה המדומיינת בכל סצנה בגינה שקראתי בספרים אי פעם". אני קוראת את וולף מציעה לנו, בפתח הביוגרפיה של פריי: "הבה נשתהה רגע על ספו של הבית הקטן הזה בהייגיט כדי לשאול מה נוכל ללמוד על רוג'ר רגע לפני שנכנס הנחש לתודעתו, גוחן וזוחל במורדות עץ התפוחים המפויח [...]".

ואני חושבת על הגינה הקטנה של בית ילדותי, ברמת חן שברמת גן, שגבלה בשדה, ובחצרות השכנים, וניסיתי לפעמים להסתתר בה, ליד שיחי ההרדוף והאלמון ההודי המדיף ריח מתקתק, או בצל הערבה הבוכייה, להסתתר מהכול, להסתתר מעצמי, אבל ידעתי שאין בה פינה נסתרת, היא חשופה לכל עין, רואים אותה מכל פינה, והרגשתי בה לכודה. מה אני יכולה ללמוד עליי, על אמי, מהחצרות של ילדותנו, רגע לפני ששמנו לב לכלב הנושך של השכנים, למפציצים של חיל האוויר הגרמני, לפחד מפני החשיפה, לנחש שגוחן וזוחל במורד עץ התפוחים המפויח?

מיום ה־7 בספטמבר 1940, מהשעה חמש אחר הצהריים, מהרגע שבו התחיל הבליץ, אמי אינה זוכרת דבר. היא הייתה אז תינוקת שרק התחילה ללכת. "חיל האוויר הגרמני בא להתקיף את לונדון", כותב פיטר אקרואיד בלונדון - הביוגרפיה, "שש מאות מפציצים, שגעשו בגלים אדירים, הפילו את חומרי הנפץ והבערה מעל מזרח לונדון". עלו בלהבות השכונות בקטון, וסט האם, וולוויץ, ליימהאוס ורוטרדהיט'. תחנות דלק, תחנות חשמל ורציפים בנמל בערו עד השמים. מה הרגישו אז סבי וסבתי, הנס והילדגרד? הם לא השאירו יומנים ולא ידעתי לשאול אותם כשהיו בחיים. על ימיו הראשונים של הבליץ אמי מספרת רק פרט אחד מעניין בשבילי: שאביה לא היה בכלל בסביבה כשהתחילו ההפגזות. בשנה הראשונה למלחמה הוא היה במעצר במחנה לנתינים מארץ אויב, או שבויי מלחמה גרמנים, בעיר דנדי שבסקוטלנד, עיר היוטה, הריבה והקומיקס, שנמצאת מצפון לאדינבורו, כ־760 קילומטר מלונדון. ממחנה המעצר הוא הועבר כחייל בהג"א לעיר החוף והנופש חלנדדנו (Llandudno) שבוויילס, מערבית לליברפול, במרחק כ־400 קילומטר מלונדון. אסתר התינוקת צעדה את צעדיה הראשונים בוומבלי תחת הפגזות עם אמה וסבתה, לברן, בלי אבי המשפחה. האם חבשו מסכות גז בבית, שתי נשים זרות, עוינות זו לזו, ותינוקת אחת? אמי לא זוכרת שחבשה מסכת גז. היא רק זוכרת במעורפל אנשים צועדים ברחובות כשבידיהם קופסאות הקרטון של המסכות, כמו אלה שחולקו אצלנו במלחמת המפרץ. היא רק יודעת שהיו להם מסכות בבית, ושהילדים קיבלו מסכות בגרסה מיוחדת לילדים, עם ציור של מיקי מאוס או משהו דומה.

כדי ללמוד על אודות הגל הראשון של ההפגזות, הבליץ בה"א הידיעה, אני נשענת על מגוון דיווחים ומביאה כאן בעיקר מאלה של וולף, שהתגוררה רוב הזמן ברודמל, עיירה שקטה על גדות הנהר אוז, לא רחוק מברייטון (מרחק כשעה וחמישים דקות מלונדון במכונית היום), ופעם-פעמיים בשבוע נהגה לבקר בדירה הלונדונית שלה. היא עברה זה לא כבר מטוויסטוק 52 לדירה לונדונית אחרת במקלנברג סקוור.

ערב לפני תחילת ההפגזות כתבה וירגינייה וולף ביומנה: "כל הסופרים אומללים. משום כך תמונת העולם בספרים קודרת מדי. חסרי המילים הם

המאושרים: נשים בגינות ביתות".

ובשבת, ביום הראשון של הבליון, כתבה: "הפצצת אוויר בעיצומה. מטוסים צוללים בתלילות. לא, זה האחרון חלף במהירות וברעש עז. לא הצלחתי לראות אם הוא אנגלי. עוד מטוסים מעל הבית, בדרכם ללונדון אני מניחה, שמופצצת מדרי לילה".

וולף, שהייתה מתוחה באותם ימים לא רק בגלל המלחמה אלא גם לרגל ההוצאה לאור של הביוגרפיה של רוג'ר פריי, כבר חוותה כמה הרעשות של מטוסים ותותחים. "הם היו קרובים מאוד. נשכבנו תחת העץ", כתבה למשל ברודמל ב-16 באוגוסט, "הרעש היה כאילו משהו מנסר באוויר ממש מעלינו. השתתחנו עם הפנים למטה, הידיים מאחורי הראש. אל תצמידי את השיניים, אמר ל' [...]"

אבל עכשיו זהו הבליון. סופת ברקים. הגרמנים, כותב אקרוואיד, חזרו בלילה שלמחרת, וגם בזה שאחריו. הופגזו רחוב סטרנד, בית החולים סיינט תומס, קתדרלת סיינט פול (ששרדה את ההפגזה באופן נסי כמעט), הווסט אנד, ארמון בקינגהם, פיקדילי, בית הנבחרים. בין ספטמבר לנובמבר הושלכו כ-30 אלף פגזים על העיר. בשלושים הימים הראשונים נהרגו כ-6,000 תושבים וכפול מזה היה מספר הפצועים. ההפגזות נמשכו שבועים ושישה ימים ברציפות, למעט יום אחד של הפוגה בשל מזג אוויר קשה במיוחד.

ביום שלישי, 10 בספטמבר, היום הרביעי של הבליון, כתבה וולף בתום ביקור בעיר: " [...]" בית המרוחק כשלושים יארד מביתנו נפגע מפצצה הלילה באחת אחר חצות. נהרס לגמרי. פצצה נוספת בכיכר עדיין לא התפוצצה. הלכנו מסביב. הבית עדיין העלה עשן. נותרה ערימת לבנים עצומה. מתחתיה כל האנשים שירדו אל המקלטים שלהם... מראָה, אני חושבת, מתנדנדת. כמו שן שנעקרה ממקומה במכה - בחיתוך חד. ביתנו לא ניזוק [...]"

ברודמל, בזמן שווייגר'יניה כותבת ולנארד מגלגל סיגריות, נשמע מפעם לפעם קול חבטה. החלונות רועדים. "אז אנחנו יודעים שלונדון מותקפת שוב".

ב-17 בספטמבר וולף שומעת שכל החלונות של הבית במקלנברג סקוור נשברו והתקררות צנחו. היא מצטערת על שעזבה את הדירה הקודמת, בטוויסטוק סקוור. חודש אחר כך, ב-17 באוקטובר, היא מגלה שדווקא התמזל מזלה: הבניין בטוויסטוק סקוור נהרס, נמחק. כעבור שלושה ימים ביקרה במקום. "באנחת רווחה ראינו עיי חרבות. שלושה בתים, הייתי אומרת, נעלמו. המרתף כולו שברי אבנים. השרירים היחידים היו כיסא קש ישן (שנקנה בימי פיצרוי סקוור) והשלט

של פנמן 'להשכרה' [...] ראיתי רק חתיכת קיר של הסטודיו שלי עומדת במקומה: פרט לכך שבירי אבנים במקום שכתבתי כל כך הרבה ספרים [...]” וולף מדווחת על הקלה משונה בזכות אוכדן הרכוש. “הייתי רוצה להתחיל את החיים בשלווה, כמעט עירום ועריה, חופשייה ללכת אל אשר יישאוני רגליי”.

בכל הקשור לעיי חורבות, אמי זוכרת רק שהקיר החיצוני בראגלן קורט נסדק בעקבות הפגזה, ושכרי לתמוך בו הוקם במקום מין משולש של לבנים. בכיקור בוומבלי בסתיו של 2013 אני מוצאת בזווית הדירה שלושה משולשים של לבנים חומות-אדמדמות, והם עדיין תומכים בה, שלא תקרוס. וכן, יש לאמי זיכרון אחד מוקדם: “העמידו אותי על שידה בסלון. הלכישו אותי אוכרול של תינוקות מצמר כתום. הלכישו מהר. בדחפות. יצאנו לחדר המדרגות. שם עמדו כל השכנים. בחושך. חיכינו להרגעה”.

אמי לא יודעת לספר הרבה על הבליץ הראשון, אבל היא יודעת – לא ברור מאיזו נקודה בזמן מגיעה הידיעה הזאת – שאחת המטרות של הגרמנים הייתה לפגוע בשכונה הארו שעל הגבעה, בכית הספר הפרטי והיוקרתי לבנים הארו שבו התחנך צ'רצ'יל, ושעמד במרחק שתי תחנות רכבת מוומבלי פארק.

אני אוספת נתונים ומגלה שבקרבת ביתה של אמי התינוקת נפלו עשרות פגזים.⁴ אחד באזור האצטדיון. ארבעה בוומבלי פארק דרייב, מרחק שני רחובות מביתה, חמישה ברחוב ביצ'קרופט גרדנס, עוד מאה מטרים מערבה. בסך הכול 21 פגזים פגעו בוומבלי סנטרל, ובהם אחד מעבר לדרך האימפריה, שהדף ממנו פגע כנראה בקצה הבניין. 28 פגעו בהארו (Harrow) שעל הגבעה. בסך הכול 772 פגזים נפלו במחוז ברנט שבתוכו שוכנת ומבלי, וגם שמונה מוקשים מוצנחים, וזאת מתוך רכבות פגזים ב-71 מתקפות מן האוויר על לונדון כולה; יותר ממיליון בתים – מיליון בתים! – נחרבו או נפגעו קשות בחודשי הבליץ.

אני חושבת כעת על כך שהילדגראד, אמה של אמי, וחמותה נאלצו תחת הפגזות לבנות להן לכוון חיים חדשים בארץ חדשה. להתפרנס, ללמוד את השפה, לגדל תינוקת בת יומה, בת חודשה, בת שנה, לבשל, לנקות – כל מה שנכנס תחת ההגדרה של קיום משפחתי בעיר זרה. בשלב כלשהו בשנות הבליץ, אמי נזכרת, הילדגראד התחילה לעבוד בעיר כסייעת לרופא שיניים. אמי זוכרת נסיעה אחת

לרחוב בייקר, שם שכנה המרפאה. זה היה לקראת סוף המלחמה. אמי הייתה בת כחמש או שש. היא חיכתה עם סבתה מחוץ למרפאה ברחוב, וראתה בכניסה לרכבת התחתית מחסומים, והיא ידעה שמנהרות האנדרגראונד הן מקום מקלט בזמן ההפצצות. והיא זוכרת בלוגי צפלין מרחפים בשמים.

ככל שאמי יכולה להעיד, שנות הבליוץ בבית משפחת קפל, משפחה של פליטים מגרמניה בלונדון, הן שנים של שתיקה. לא ברור אם השתיקה היא שתיקה של חרדה, של דיכאון או של העמדת פנים, כביכול הכול בסדר, לטובת החיים, התפקידים, המשימות. אקרוייד, בביוגרפיה של לונדון, מנסה לעמוד על טיבה, על רוחה של העיר, ומציין כי לנוכח ההרס, הפחד, המוות, ועל רקע ההאפלה שנצטוו התושבים להאפיל את לילותיהם, "לונדונים השקיעו מאמץ מכוון להיראות נונשלנטיים, לא מפוחדים". הוא מזכיר את אמרתו החוזרת של צ'רצ'יל בזמן מלחמה, "העסקים כרגיל!" ומצביע על כך שזה מה שהציל את לונדון מקריסה להיסטוריה. זו עיר של מסחר. מכירות וקניות - זהו העורק שזורם בגופה ועוקף כל מכשול, עומד בכל אסון. העסקים כרגיל - Business as usual - או כלום. ברחובות העיר היו זרים חולפים זה על פני זה ואומרים "גוד נייט, גוד לאק" - לילה טוב, בהצלחה.

גם תל אביב כזאת, אני חושבת כעת, עסקיה כרגיל בעת מלחמה. "עסקים כרגיל" היא גישה מלנכולית ביסודה; לא דיכאונית - לא משתקת, לא מפילה - אלא מלנכולית. עכורה, עצובה, אבל יצירתית. זה דבר לא רע.

בשנותיה הראשונות של אמי נכפתה חשכת לילה גמורה על העיר לונדון ותושביה. פנסי הרחוב כבויים, כלי רכב הופכים למפלצות בעלות עין אחת, ולוחות עץ או וילונות שחורים מכסים את כל החלונות.

בדיווחים רבים חוזרת האמירה שלונדונים התרגלו לחיות עם לילות מעומעמים. כמעט ראו בכך עניין של מה בכך. ממילא, בסביבות ירח מלא לא הורגש חסרונם של פנסי הרחוב. וכשהביטו אל על זכו לצפות בכוכבים. כוכבים בשמי לונדון!

אבל היו גם לילות אחרים, שאי־אפשר להתרגל אליהם. בפרק הראשון של המותחן הפופולרי *The London Blitz Murders*, מאת מקס אלן קולינס, רגע לפני שנכנסים לסדרת הרציחות המתבצעת בחסות החשיכה, מתאר המחבר את המתקפה הגדולה של ה־10 במאי 1941, "לילה שאף אחד שחי בלונדון לא ישכח: התמוה בשפל, הירח מלא, הלופטוואפה במתקפה הנוראית ביותר עד כה – וסטמינסטר אבי נפגע, הרויאל מינט [בניין של יצרנית המטבעות הממלכתית], הטאוור, בתי המשפט, נפגע גם הבריטיש מיוזיאום, ואפילו פניו של הביג בן נצלקו (אם כי השעון המשיך לתקתק, בדיוק זמן). האש השתוללה ויותר מ־3,000 לונדונים איבדו את חייהם. עיר חרבה רעדה מפחד, מפני המתקפה הבאה".

ב־15 במאי 1939, כשאמי הייתה בת חודש ויומיים, עמלה וירג'יניה וולף על הביוגרפיה של פריי ועל *דיושום של העבר*, ספר זיכרונותיה. "העמל שבהקניית חיים קוהרנטיים לרוג'ר נעשה שוב בלתי נסבל" היא כותבת, ומסבירה כך מדוע היא שוקעת בזיכרונות ומנסה להעלות מהם את דמות אמה שלה בדישום של העבר.

"[...] האם אוכל להוסיף ולהתקרב אליה אפילו מעט מבלי לשאוב מקרב כל אותם תיאורים ואנקדוטות שלאחר מותה הלכו והשתלטו על ראייתי אותה? מהירה מאוד, חד־משמעית מאוד, תמירה מאוד. ומאחורי האקטיביות – עצובה, דוממת. וכמובן היא הייתה עיקרית". אמה של וולף הייתה בשבילה עיקרית במובן שקשה היה לה להתרחק ממנה די כדי לראותה כאדם שלם. היא הייתה הדבר כולו. ההווייה כולה.

עכשיו אני מנסה להעלות את דמותה של אמי בילדותה בלונדון, בת שנה, בת שנתיים, בת חמש, והיא לגמרי חיה, אמי של ההווה, היא בת שבעים וארבע, ואני מדברת איתה בטלפון מעת לעת, היא לגמרי כאן, ובכל זאת אני מתקשה מאוד להעלות את דמותה. כאז כן היום, היא רחוקה – לא לגמרי מובנת לי, מדוכדכת אבל בעלת כוחות של חיות ויצירה, מכונסת בתוך עצמה. ואולי כמו אמה של וולף היא דווקא קרובה מדי; עיקרית, עדיין?

אני מנסה לחזור ולהיכנס לבית ילדותה. אני מטה אוזן ואחר כך מציצה. האם אני שומעת מוזיקה? לא, אמי – המוזיקלית להפליא – אומרת שלא נשמעה

מוזיקה בבית. לא היה פטפון בבית. אבל היה רדיו. עם גלים קצרים. שמעו בו תוכניות, תסכיתים. הוריה אהבו מאוד את ארתור אסקי, בדרך מצחיק. "אני זוכרת שהנס רצה ב־1948 לשמוע שידורים מפלסטיין. הוא לא הצליח".

אבל לפעמים הקריאו לה ספרים. יהושוע פדוע - שטרנבל פטר בגרמנית. ובאנגלית את *Little black Sambo*, שאסתר אהבה מאוד. וסיפורי האחים גרים. ואת הנס כריסטיאן אנדרסן. ורגע, "של מי הסיפור על הנסיך הטוב שציפור ניקרה לו את העיניים?"

אמי נזכרת: "בגיל מאוחר יותר, אחרי המלחמה, הנס לא אהב שאני קוראת ספרי נעורים קלילים, ששאלתי מהספרייה. אני זוכרת אחר צהריים אחד בראגלן קורט - ישבתי בחדר עם חברה ושיחקנו חמש אבנים. הנס נכנס ואמר - קניתי לך משהו טוב יותר. קראי את זה. והגיש לי את *A Tale of Two Cities* של דיקנס. הייתי כנראה בת שבע או שמונה. נדמה לי שזה היה מוקדם מדי בשבילי".

בבית ילדותה של אמי הייתה ספה נפתחת, מרופדת אריג חום, בסגנון טווייד. הוריה קראו את ה־*Evening Standard*. ועישנו - הנס עישן מקטרת וסיגרים, שאת ריחם אמי אהבה, והילדג'רד, מעת לעת, עישנה סיגריות. תמיד *Craven A* - סיגריות בטעם האנגלי הטיפוסי של טבק וירג'יניה, עם או בלי פילטר, והיה גם סוג עם מעין פקק קטן בקצה - פופולריות במיוחד בתקופת מלחמת העולם השנייה.

בחדר המרכזי היה שולחן אוכל עגול מעץ חום כהה ועליו פלטה מזכוכית. ושולחן עבודה שחור, גדול, ליד החלון. ושולחן קטן במטבח, שם אכלו כנראה ארוחות בוקר. אמי זוכרת שהייתה טובלת אצבעות בתרכיז מיץ תפוזים ומלקקת. והיא זוכרת במטבח תנור חימום על פחם.

מה הם אכלו בארוחות משפחתיות? אמי לא זוכרת, היא לא בטוחה בכלל שאכלו ביחד. היא רק זוכרת שאכלו חביתות מאבקת ביצים, שנמכרה בקופסאות מתכת קטנות. קשה היה להשיג ביצים. אבל התברר שזו לא בעיה: מערכבים את האבקה במים ומכינים חביתה. לימים, כשהתחילו לאכול ביצים טריות - אמי לא אהבה אותן. התגעגעה לטעמה של אבקת הפלא. היא נזכרת: "שנה אחרי המלחמה נסענו לחופשה בבלגיה, ובבית המלון הנס ביקש חביתה משתי ביצים לארוחת בוקר. התביישתי ממש בגרגרנות שלו".

מה עוד היא זוכרת? שלהילדג'רד בזמן המלחמה ואחריה הייתה קופסה ממתכת, מלבנית, שבה תאים תאים, ובכל תא הייתה מניחה את השטרות לכל

עניין - תא לאוכל, תא לבגדים, תא למסים, תא לחשמל. לא היה אז אוברדראפט. הכול בקופסה.

והיא זוכרת שהילדגרד בנתה לה בית בובות, שאהבה עד מאוד. לקחה ארגו תפוזים, העמידה אותו על אחד מדופנותיו, הניחה מדפים באמצע וקורות. יצרה בית בובות בן שתי קומות. ריהטה אותו ברהיטים מיניאטוריים, שבנה בן דוד שלה, ארווין בראנדט. מיטה קטנה, שולחן קטן, מערכת תה מיניאטורית מחרסינה, עם עיטורים ירקרקים כמו של גדולים. קומקום חלב. כלי לסוכר. וילונות בד על חלונות.

וממתקים? אילו ממתקים את זוכרת?

"אני לא בטוחה שאלה זיכרונות משנות הבליצ. אולי קצת אחרי המלחמה. Licorice allsorts - סוכריות השוש הצבעוניות, מיוצרות בשפילד שבאנגליה מאז 1842. וגם שוקולד חלב קדבריו (מיוצר בכירמינגהם שבאנגליה מאז 1824). וחטיף מרס (מיוצר בברקשייר שבאנגליה מאז 1932)".

וחברים?

"אני זוכרת שבראגלן קורט היה ילד - קרל - שגר בכניין, בכניסה אחרת. הוא היה בא לשחק איתי. והילדגרד, לפני שהיה יוצא בחזרה הביתה, הייתה מוציאה לו מהכיסים צעצועים שלי. שאולי חשב לקחת איתו. והייתי מתביישת".

וחברים של ההורים?

"כן, היו להם חברים ברלינאים שבאו לאנגליה עוד לפניהם. קרל ואווה נתן. הזוג פאלק. הזוג ליסבונה. והיה בן דוד של הילדגרד, ארווין ברנדט, זה שהכין את הריהוט המיניאטורי לבית הבובות. אני זוכרת ערב אחד, שבו היה בוומבלי ערפל כבד. ארווין ברנדט ואשתו היו מוזמנים לארוחת ערב. הם איחרו. הילדגרד יצאה החוצה מדי פעם כדי לראות אם קרה משהו. כשהגיעו כעבור כמה שעות, התברר שהם לקחו מונית מתחנת הרכבת, אבל לא היה אפשר לראות כלום. ארווין ברנדט צעד לפני המונית כל הדרך לראגלן קורט עם פנס ביד!"

והאצטדיון?

"מרוצי כלבים - גרייהאונד רייסינג - בוומבלי סטיידיום. כל יום ראשון גברים בחליפות ירוקות ואפורות חולפים ברחוב, מובילים כל אחד שש־שבע רצועות המחוברות לכלבי גרייהאונד רזים, תמירים, יפהיים. הנס לקח אותי ערב אחד. אני זוכרת את הכלבים רצים אחרי שפן חשמלי ואווירה חגיגית של הימורים".

וסבתא?

"אחד הזיכרונות הראשונים שלי מראגלן קורט: אומה יושבת בכותונת, שערה הדליל סתור, מחזיקה כיכר לחם ביד וצווחת בגרמנית. אני לא יודעת, לא חושבת שידעתי אז, על מה היא צווחת".

מה עוד לשאול?

על מה דיברו בבית? מה הצחיק את הורייך? מה הצחיק אותך? מתי בכית? מתי התאפקת? על מה שמחת? מה עשית כל היום? איך בדיוק השתמשו כך כשק אגרוף? איך אפשר לעורר כך את הזיכרונות? האם אפשר? אילו זיכרונות נשאר איתך, בינך ובינך, בבגרותך? ואיך מקיימים, מנהלים, משמרים, את העסקים כרגיל? איך לא קורסים כמו הבניין בטוויסטוק 52 עם ההפגזה של הגרמנים?

מעניין בעיני שבימי הבליון וירג'יניה וולף כתבה ממואר, והשלימה כתיבת ביוגרפיה - כלומר, שהעסיקה אותה הפרוזה הלא-בדיונית דווקא - לפני שהחליטה למות. ומעניינת בעיני הצוואה שהשאירה, בחיבורה "אמנות הביוגרפיה", כאשר כתבה: "האם לא כל מי שחי והותיר אחריו תיעוד של החיים הללו ראוי לביוגרפיה - על הכישלונות וההצלחות, הצנוע והמזהיר? ומהי גדולה? ומהי קטנות?" ומה באשר למי שחיה ולא כתבה יומן, ובקושי זוכרת, זוכרת רק בקושי, תמונה מעורפלת כאן, רגע מטושטש שם?

ביום שבו נולדה אמי, בבית יולדות בקילבורן, שתי תחנות ברכבת מוומבלי, כתבה וירג'יניה וולף ביומנה: "יומיים של שפעת. עכשיו הגיעה שעת הפוליטיקה. הכרת צ'מברליין בבית הנבחרים היום. המלחמה, אני מניחה, לא תתחיל מחר, אך היא קרובה יותר".

כעבור יומיים הוסיפה וולף: "מוזר איזה דיכאון קיצוני גורמות קצת שפעת ונזלת. למרבה המזל אני מתעניינת בדיכאון וכופה על עצמי לשחק משחק של איסוף השברים [...]".

וולף מתעניינת בדיכאון ואני במלנכוליה. זה לא אותו דבר. וזה גם לא דבר אחד. אני חושבת על מלנכוליה במובן שהוצמד למילה במשך מאות בשנים, עד שתרבות של "דיכאון קליני" תפסה חזקה במאה ה-20, על תרופותיה הייעודיות, והניחה את כל צורות העצב והסבל הנפשי בסל אחד, כזה שאפשר לטפל בו ורצוי

להכניע אותו. אני חושבת על מלנכוליה במובן של מרה שחורה, כמו אצל היוונים. מלנכוליה כמו זו שהביאה את אריסטו, או את תלמידיו, לשאול בפרובלמטה: "כיצד נסביר את התופעה, שכל אדם יוצא מן הכלל בפילוסופיה, מדינאות, שירה או אמנות הוא מלנכולי, או לוקה במחלות שנובעות מן המרה השחורה?" מלנכוליה כזאת, שבניגוד לדיכאון שואבת מן הסבל ומן העצב חומרים גם לטובת עבודת המחשבה והיצירה והבנייה של החיים. מלנכוליה כזאת שאין מבקשים לבטלה, אלא להקשיב לה. להניח לה להשמיע את קולה.

מלנכוליה במובן שהביא את רוברט ברטון, הלמדן הבריטי בן המאה ה-16, לחבר את האנטומיה של המלנכוליה ולהצהיר: "אני כותב על מלנכוליה, וכך אני מעסיק את עצמי כדי להימנע ממלנכוליה. אין גורם מובהק יותר למלנכוליה מחוסר המעש, ואין מזור טוב יותר מן העשייה."

מלנכוליה במובן של עצב ופחד מוגברים, בלי "סיבה אובייקטיבית", שאפשר להיחלץ מהם לרגעים דרך עשייה, פעולה או מפגשים עם היפה; דרך האזנה למוזיקה, דרך קריאה של שירה. מלנכוליה כזו היא לא המצב הרגשי שמשאיר את האדם, את האשה, את הסופרת במיטה בלי רצון לקום ממנה. מלנכוליה אינה מה שמוכיל את האדם, את האשה, את הסופרת, להטביע עצמם בנהר. לזה אחראי הדיכאון. מלנכוליה היא מצב העניינים הנפשי שמביא אדם, אשה, סופרת, לסבול מן המרה השחורה, מהעדר השמחה, מן העצב והפחד, מידיעת הסופיות, מן הברידות, וגם לחבר את אל המגדלור, חדר משלך, מרת דאלוויי, מות העש, שלוש גיניאות, רישום של העבר, *The Common Reader, Street Haunting* - כל זמן שלא משתלט עליה הדיכאון. מלנכוליה כמו זו שתגרום לאמי, לימים, להתמסר לחיים של יצירה כאמנית, כצלמת. תצלומיה ילכרו רגעים של יופי מזור, של דממה, של בדידות שכרוכה בהרמוניה שקטה של צורות.

אני מתכוונת למלנכוליה כמו זו שלקה בה ז'ק המלנכולי, בכטוב בעיניכם של שייקספיר, שעונה לשאלתה של רוזלינד, "אומרים שאתה בחור מלנכולי": "כזה אני; אני אוהב את זה יותר מלצחוק". ומבהיר: "אין בי מלנכוליה של מלומד, שכולה קנאת סופרים, ולא של מוזיקאי, שכולה פנטזיה, ולא של איש חצר, שהיא מלנכוליה גאה, ולא של חייל, שהיא אמביציוזית, ולא של עורך דין, שהיא ערמומית, ולא של גבירה, שהיא מתפנקת, ולא של אוהב, שהיא כל אלה ביחד;

זאת מין מלנכוליה מיוחדת משלי, עשויה ממרכיבים רבים, שאובה מחומרים שונים, והיא למעשה סיכום הגייגי מכל מסעותיי, שעוטף אותי לעתים קרובות בעצבות זרה ונדירה".⁵

המלנכוליה של ז'ק היא זו שהולידה בו את הקביעה הנכונה, ש"כל העולם הוא במה, כל הגברים והנשים רק שחקנים", ושהביאה אותו למנות שבעה תפקידים בחייו של כל אדם: העולל, פועה, מקיא, מרטיב בזרוע האומנת. התלמיד המתלונן, משרך רגליו לבית הספר, האוהב הגונח כמו כבשן, החייל המגדף, רודף אחר בועת סבון ששמה מוניטין, השופט בעל הכרס, הישיש המטושטש, "כחוש, בנעלי בית, משקפיים על החוטם, וארנק צמוד למותן [...]".

ואז, הסוף:

"תמונה אחרונה

מכל, אשר נועלת מחזה

מוזר ורב תהפוכות זה, היא

ילדות שנייה ושכחה גמורה,

נון-שן, נוך-עין, נוך-טעם, נוך-כלום".

ארבעה חודשים לפני לידתה של אמי באה לאנגליה הילדגרד, ברלינאית צעירה, יפה וגאה למראה, בחודש החמישי להריונה, בת למשפחה ברלינאית ותיקה - דורות על דורות בעיר, שושלת גרמנית ששורשיה עמוק בברלין של המאה ה-16 לכל הפחות. הילדגרד הייתה סטודנטית לרפואת שיניים שלא הורשתה להשלים את לימודיה בברלין בגלל יהדותה. היא הצטרפה להנס, בעלה מזה כשנה, שעזב אותה בברלין כחודשיים קודם לכן וברח לאנגליה.

הילדגרד והנס - פליטים גרמנים בארץ אויב, בשנות העשרים לחייהם, שנסו - כל אחד בתורו - מדירתם השכורה בברלין עם מזוודות מלאות בכגדים וכמה חפצים קטנים ותו לא, התיישבו בבית אחותו של הנס ובעלה, אלזבת והנס גרוננברג, שהתבססו זה כבר בהארו, אותה שכונה יקרה ויוקרנית שבה למד צ'רצ'יל בצפון מערב לונדון; היא רופאת שיניים והוא פרופסור לגנטיקה. האחיות ובעלה היגרו מברלין עוד ב-1933, לא נחשבו לפליטים, והורשו לקלוט

בני משפחה גרמנים מקרבה ראשונה.

סבי וסבתי קיבלו בהארו חדרון קטן מעל המוסך. ואולם כשגרוננברג, הגייס המארה, הביץ שהילדגרד הרה, הוא אמר לה בלי כחל וסרק שאין לו שום כוונה לארה גם תינוקת, זה כבר מוגזם, יותר מדי כאב ראש ובלגן בשבילי, ודרש שתעשה הפלה. הילדגרד, סבתא שלי, סירבה. כעבור שבועות אחדים, כאשר הגיעה מברלין גם אומה, אמו של הנס, סירבו בני הזוג גרוננברג לארה אותה אצלם והציעו שישכרו דירה גדולה להנס, להילדגרד ולאומה. כך הגיעה משפחת קפל הקטנה לוומבלי, מרחק 15 דקות הליכה מהאצטדיון.

בשנות המלחמה, ארתור, אבא של הילדגרד, נלקח ב־1942 ממרפאת השיניים שלו בברלין לטרוזינשטאט וב־1944 הועבר לאושוויץ, שם נרצח. סבתא מרתה, אמה של הילדגרד, שלקתה לפי התיאורים במניה־דפרסיה, התאבדה בברלין ב־1942, בשבוע שבו נלקח בעלה למחנה. אנני, אחותה הקטנה של הילדגרד, עבדה בבית חולים לנשק באנגליה, ואחר כך עברה לחיות בברזיל. גרהרדט, אחיה של הילדגרד, ברח מברלין היישר לכוליביה. אלזבת, אחות של הנס ודודה של אמי, התאבדה בדירה בהארו שבלונדון ב־1944. האנה, אשתו השנייה של גרוננברג, התאבדה באותו בית כמה שנים מאוחר יותר. אלה דברים שאמי אסתר יודעת בדיעבד. בשנות ילדותה לא דיברו על דבר מכל אלה. רק הגיעו מדי פעם גלויות, בשורות, הודעות. והיה שקט. ומתח. והיה כעס. והילדגרד נטלה כדורי הרגעה.

אחד השיאים המרשימים של הבליץ היה המתקפה האדירה של יום ראשון, ה־29 בדצמבר 1940. ההפגזות התמקדו בסיטי של לונדון. אזורים שלמים במרכז עלו בלהבות. נשרפו עד היסוד תשע־עשרה כנסיות, בהן שש־עשרה שנבנו על ידי כריסטופר רן אחרי השריפה הגדולה הראשונה. אבל בניגוד לשריפה ההיא, קתדרלת סיינט פול הפעם שרדה, מוקפת טבעת של אש.

על ה־29 בדצמבר 1940 אומרים "שובה של השריפה הגדולה", ומתכוונים ל"שריפה הגדולה" המקורית, זו של 1666, שהחריבה חמש שישיות מהעיר (וולף, ב־1 בינואר 1941, פתחה ספר היסטוריה וקראה על אודות השריפה ההיא, של

המאה ה־17). שריפה שפרצה ככל הנראה בליל ה־1 בספטמבר 1666 במאפייה של מר פארינר, האופה של המלך, בפודינג לייך; אף שפארינר עצמו טוען שבדק את כל החדרים לפני שפרש לשנת הלילה, ומצא אש בארובה אחת בלבד, והוא אסף את הגחלים וכיבה אותן. ובכל זאת, גם אם אין שומרים טינה לאופה, השריפה עדיין מיוחסת למאפייה, כך בלי אשמה, השריפה התחוללה, היא פרצה במאפייה, והחום והיובש של אוגוסט 1666 יחד עם רוח דרומית מזרחית עזו נשאו אותה אל רחבי העיר כולה.

הכול נשרף בשריפה הגדולה של 1666 – סיינט פול, רחוב פליט, 460 רחובות ובהם 13,200 בתים נמחו כליל. מסיפורי התושבים – לפי עדויות רשמיות רק שישה מתו, אבל אפשר שבאותם זמנים לא מנו מתים מקרב המעמדות הנמוכים – מצטיירת לונדון כשדה של הריסות, אפר ועפר, וההולכים בה לא היו מסוגלים כלל לדעת איפה הם, באיזה רחוב הם פוסעים, והיה קשה מאוד להבין לאיזה מונומנט, כנסייה, בניין ציבורי, רחוב, שייכות ההריסות.

היו גם שריפות גדולות קודמות. ב־60 לספירה הנהיגה המלכה בודיקה, מנהיגת השבט הבריטי איסני, את המרד נגד הכיבוש הרומאי והביאה לשריפת היישוב החדש והתוסס לונדיניום עד חורבנו. קראתי בכמה מקומות שארכיאולוגים מצאו שכבה של אפר אדום על מטבעות שמיוחסים לתקופה. וגם ב־959 לספירה נשרפה העיר ובה קתדרלת סיינט פול. יש שרואים בלונדון "שרופת־תמיד" – בוערת־נצח? – כפי שכינתה זאת וולף בלילה ויום; "שום חשיכה לא תתיישב בפנסי הרחוב שלה". ויש בה גם שכבות של מגפה. ב־1348 המגפה השחורה, או מגפת הדבר, הרגה שלישי מתושבי העיר. ב־1406 המגפה חזרה, וגם ב־1665 הרג הדבר כחמישית מתושבי לונדון – חיידק קטלני עבר אל הלונדונים מעכברושים דרך פרעושים, ופעל במהירות מסחררת: נפיחות במפשעה ובבית השחי, כתמים אדומים ושחורים, עייפות נוראית, פגיעה בדיבור, הזיות, דימום פנימי, מוות; בתים של נפגעים סומנו בצלב אדום ובכתובת "אלוהים ירחם עלינו", ועל קרוביהם נאסר לצאת אל הרחוב במשך שבועות.

כלי ספק כל שכבות השריפה והמחלה והאימה האלה מוטבעות בלונדון, עיר ילדותה של אמי. עיר החלומות – הבלהה ומשאת הנפש – שלי. אני מבקשת להשתמש בשכבות האלה לטובת הניסיון להרכיב את הזיכרון שלפני הזיכרון; לבדות את תמונת ילדותה של אמי מחומרים לא־בדייוניים. מה בעצם אפשר ללמוד מלונדון הרב־שכבתית על נפשה הרב־שכבתית של אמי? מה אני יודעת

בכלל - גם עכשיו, גם אחרי ההצצה לתוך סביבת ילדותה של אמי - על הנפש הזאת, שממנה צמחתי אני?

ביום רביעי, 15 בינואר, כחודשיים לפני שהתאבדה, כתבה וולף ביומנה: "ביום שני היינו בלונדון. הלכתי אל גשר לונדון. השקפתי על הנהר המכוסה כולו דוק ערפילי. כמה אניצי עשן, אולי עשנם של בתים בווערים. ביום שישו פרצה שריפה נוספת. ואז ראיתי קיר כמו צוק, מאוכל כולו באחת מפינותיו. פינה ענקית מנופצת כליל. בנק. האנדרטה ניצבת על מכונה. ניסיתי לעלות על אוטובוס, אבל דוחק כזה, שירדתי. פקק שלם, כי רחובות התפוצצו. אז בתחתית אל כנסיית הטמפל, ושם שוטטתי בין ההריסות השוממות של הכיכרות הישנות שלי: פצועות, מפורקות. הלכנים האדומות הישנות הפכו לאבק לבן. עפר אפור וחלונות שבורים. קהל סקרנים. כל השלמות הזאת חרבה ונהרסה".

וב־26 בינואר: "קרב נגד הדיכאון", שהובס "ביומיים של כתיבת ממוארים. תהומות הייאוש, אני נשבעת, לא יבלעו אותי". ב־28 במרץ הם בלעו.

בבליץ הקטן של 1944, כשמלאו לה חמש, שלחו את אמי עם שני בני דודים, דניאל ורובין, ועם הדוד הנס גרוננברג לדרלינגטון, 277 קילומטר צפונית-מזרחית ללונדון, עיירה אנגלית קטנה שמתגאה בתחנת רכבת הנוסעים הראשונה בעולם. אלזבת, אמם של בני הדודים, התאבדה זה כבר. המשפחה שהתה בדרלינגטון משך זמן לא ברור - לא זכור - אסתר רק זוכרת שהלכה שם לגן, בבניין בית ספר נמוך קומה. והיא זוכרת שהיא ישנה שם עם הסבתא אומה במיטה אחת. והיא זוכרת שהייתה קמה בבוקר, פוגשת את בני דודיה בחוץ, והם היו חוזרים פנימה וצועקים "גוד מורנינג" בקולי קולות לסבתא, והיא הייתה מתעוררת מבוהלת וצורחת בבעתה "מאמא, מאמא", וזה היה מצחיק את הילדים עד דמעות. אחר כך הם חזרו הביתה, לוומבלי ולהארו, לעוד הפגזות.

אמי אומרת שאינה זוכרת פחד מימי הבליץ. רק מתה - כמעט מתה של משחק - בכל פעם שנשמעה שריקת הפצצה, ואחר כך דממה. הם היו יוצאים לחדר המדרגות, ועומדים עם השכנים, ומחכים לצפירת ההרגעה. היא זוכרת את

השריקה של הפצצה בזמן מעופה ואת הדממה שהשתררה מרגע שעצרה ועד שנפלה.

הבליץ שאמי זוכרת הוא "הבליץ הקטן". אולי אפילו גל מיוחד של הפגזות אחרי הבליץ הקטן; זה שבישר את סוף המלחמה. וירג'יניה וולף לא זכתה לסבול את הבליץ הקטן - היא הניחה אבנים בכיסי מעילה וצעדה לתוך נהר האוז ב-28 במרץ 1941, כשמלאו לה חמישים ותשע, ולאמי כמעט שנתיים, ועוד נשאר ללונדון ההפגזה האדירה מכולם, ב-10 במאי 1941, ואחר כך שלוש שנים של רגיעה יחסית, עד ששבו הפצצות בפברואר ובמרץ 1944.

מטוסים ללא טייסים, שנשאו פצצה בשם V1, הידועה גם בשם דודלכאג, ובשם פליינג בומב, ובשם באז בומב, התחילו להופיע בשמי לונדון. אפשר היה לזהות אותם על פי הקול, הזמזום הרעשני של המנוע, שלאחריו דממה פתאומית, כשהמנוע חדל והפצצה הופלה. הם באו באור יום, בתדירות משתנה, ואקרואיד כותב שהיה קשה לשאתם אולי יותר מכל הפגזה. מתח. עוצרים את הנשימה. מחכים לראות היכן בדיוק נופלת הפצצה. הידיעה של אי-הידיעה. עצבים נמרטים. לונדון לבשה רוח חדשה של חרדה, לאות, ייאוש.

אמי זוכרת: כשכבר התחילו להתרגל להפצצות כאלה התחילו לספק לבתים מקלטי מוריסון (Morrison shelters) - שהיו למעשה כלובים מברזל. בחדרה של אמי הועמדה מין קופסה גדולה מסורגת, שמבוגר אינו יכול לעמוד בה אבל ילד יכול, ואפשר לשבת בה בנוח ובוודאי לשכב. סגורה בשלושה פנים, פתוחה קצת בצד אחד. כמו פיגום. אמי ישנה בכלוב כל לילה ואם נשמעה אזעקה היו מצטרפים אליה הוריה וסבתה.

אמי לא זוכרת פחד. רק מתח, מועקה.

איזה קשר אוכל לקשור בין המועקה שאני מרגישה עכשיו, מועקה מוחלשת, צל צלה של מועקה, והמועקה שהרגשתי במידה רבה כל חיי עד עתה, ובעיקר המועקה הכבדה, המעמיקה, של ילדותי, נעוריי והתבגרותי - לבין המועקה של ימי השריקות, הדממה והפצצות בילדותה של אמי? איך אוכל לקשור בין שנת חיי הראשונה, שבה הייתי, כך מספרים לי, תינוקת עצובה, שמרבה לבכות, ממעטת לשמוח, לבין ינקותה של אמי בצל המלחמה? אני חושבת שיש שכבות של שריפה ושל מגפה, ויש גם שכבות של מועקה.

"בקרבו של כל אדם מצויה פינת סתרים, מעין מובלעת, המוצנעת פחות או יותר אף מעיני עצמו", כותבת אליס מילר בהדרמה של הילד המחונן. פינת סתרים

שבה "מוצנעים חומרי התפאורה על דרמת הילדות שלו. ייתכן שזה רעיון שווא כמוס, פרוורסיה סמויה או פשוט חלק בלתי מעובד של סבל מתקופת ילדותו. האנשים היחידים שלהם מובטח שיזכו בגישה למובלעת סתרים זו - הם ילדיו".
האם אפשר - מעבר לכל מה שקרה מרגע לידתי ואילך - האם אפשר שהמועקה שלי, המועקה של חיי עד לעת האחרונה, שנים ארוכות ורבות של דכרוך, של חרדה, של קושי מהותי לגעת בשמחה - האם אפשר שהמלנכוליה הזו נולדה כבר אז, בתוך מובלעת הסתרים של לונדון המופגזת?

אחרי הבליצ' הקטן, ואחרי הפגזים המעופפים, באה מתקפה חדשה: רקטות רחוקות טווח ומדויקות באופן מרשים. כך, עוד כמה וכמה חודשים, לונדונים מביטים בשמים, מרוטים. ופתאום, באחת, הכול נגמר. בסוף מרץ 1945, לאמי מלאו כמעט שש, נפלה רקטה על סטפני, ועוד רקטה אחת ברחוב טוטנהם קורט, וזהו. הפשיטות חדלו. השמים התנקו. לונדון ניצחה במלחמה.
אני נזכרת בשיר המפורסם של אודן, "Musée des Beaux Arts", שאותו חיבר בלונדון ב-1939 רגע לפני שעזב את אנגליה - חמק מהבליץ - ומצא מקלט לחיים בארצות הברית.
בשעה של טרגדיה ממשיכים הלאה, ממילא, כאילו כלום.

"About suffering they were never wrong,
The Old Masters; how well, they understood
Its human position; how it takes place
While someone else is eating or opening a window or just walking
dully along [...]"

מה עוד אוכל לשאול על לונדון של אמי התינוקת? על מובלעת הסתרים של ילדותה, מחוז חפץ שלי?
אני תוהה, למשל, איך היה בימי הבליצ' בחנות הספרים האהובה עליי, "פויל'ס" (Foyles), שברחוב צ'רינג קרוס. אני מחפשת, קוראת, ומגלה שדווקא היה מעניין. חנות הספרים של האחים ויליאם וגילברט פויל, שהייתה עסק למכירת ספרים כבר ב-1903 ועומדת בצ'רינג קרוס מאז 1929, המשיכה לעבוד

בעין הסערה, אבל לא בלי מעורבות: עוד באמצע שנות השלושים שלח ויליאם פויל מברק להיטלר, והציע לו לרכוש ממנו במחיר טוב את כל הספרים המיועדים לשריפה בגרמניה. הוא נענה בשלילה בוטה. כשהתחיל הבליון, הועמדו שקי חול מלאים בספרים ישנים סביב חלונות הראווה, וויליאם הצהיר שהוא מכסה את הגג בעותקים של מיין קמפף כדי להרחיק מהחנות את המפציצים. ואז נפלה פצצה שהותירה בור ענקי ממש בפתח החנות. ויליאם כיבד את הפועלים בכריכים ובג'ינג'ר ביר - המשקה האהוב עליי בבית הקפה הקטן של החנות כיום - עד שגמרו לבנות גשר מעל הבור, לטובת הקונים, המעלעלים, אוהבי הספרים שבאים לחמש הקומות של "פויל'ס" בעיקר בשביל ספרי עיון על החברה, בשביל ספרות ילדים, בשביל חוברות תווים ובשביל שירה.

ואיך היה בפארק סיינט ג'יימס, שלידי הארמון? האם הברווזים המשיכו לשחות בנחת? האם הדשא היה ירוק? והספסלים? אני סופרת: המישה-עשר פגזים נפלו על הפארק הקטן, ממש בתוכו, על הדשא, על האגם. ועוד עשרות רבות בקרבתו. הקאנדי בר, הבר הלסבי, עוד לא היה קיים בשנות הבליון, כמוכן. אני צריכה לקרוא עוד על מקומות בילוי של הומואים ולסביות בזמן המלחמה. מה הסיפור שם? עדיין לא נכנסתי לזה. ומה היה בתיאטרון? ההצגה הייתה חייבת להימשך, כן, זה ברור, כך אני לומדת - היא הופסקה בהוראת הממשלה הבריטית רק למשך שנים-עשר ימים בספטמבר 1939, מתוך מחשבה שהאומה צריכה להתרכז במלחמה ולהימנע מעיסוק בתרבות, בבידור. אבל ההוראה הזאת בוטלה, והקהל נהר להצגות, ורק התנאים השתנו - לפעמים ירדו המופעים לקומות המרתף של בתי התיאטרון, ולפעמים הופסקו באיבם או בוטלו כליל הפגזה קשה במיוחד. ה"אולד ויק" נסגר, וגם חטף פגיעה ישירה. תיאטרון ה"וינדמיל" הצהיר "we're never closed", ונערות הקנקן המשיכו לרקוד, חשופות גב, ללא הרף. אני מחפשת, ועדיין לא מוצאת, רשימה של מחזות שהועלו ברחבי העיר בזמן ההפגזות. אבל הנה פרט חביב: בתיאטרון "אדלפי" העמידו שלט שמבהיר את הרוח הניצחת - שלט שדומים לו נראו אחר כך בתיאטראות רבים ברחבי העיר:

When an Air Raid Warning is received, you will be informed from the stage. Those wishing to leave will have seven minutes to find shelter. For those desiring to remain, the show will go on. Walk, don't run to the exits. Do not panic. REMEMBER YOU ARE BRITISH.

ובאצטדיון ומבלי בוטלו רוב המשחקים ורוב תחרויות הכלבים בגלל האיסור על הדלקת זרקורים, אבל גם התקיימו לא מעט משחקים ותחרויות באור יום, או באפלולית בין הערביים, הייתה אפילו מעין ליגת מלחמה, שעריה של קתדרלת הכדורגל לא נסגרו. ומה היה בפאבים, שרובם, אני לומדת, פעלו כרגיל אלא אם ספגו פגיעה ישירה? כמה ביטר שתו וכמה לאגר וכמה ויסקי וכמה סיידר ועל מה דיברו ובמה שיחקו ומה שכחו?

אני חושבת שאני לא מצליחה ממש להחיות את דמותה של אמי הילדה. ואני לא מצליחה ממש להבין את אמי הבוגרת. ואני לא יודעת בדיוק מה הכניע את וירג'יניה וולף, איזה תפקיד היה למראה הכיכרות הפצועות שלה, האם וכיצד שברו את רוחה. ואני לא יודעת איך זה להיות לונדון בזמן הפגזות. אבל אולי אני מתקרבת אליהן כאן מעט. אני יודעת שאמא אוהבת סיידר אלכוהולי ואני מרימה כוס מהמשקה המתוק-המריר-העכור לכבודה.

אני חוזרת עכשיו בעיני רוחי לריח של לונדון, ריח של שעורה ולתת וטיגון וגשם ומרצפות עתיקות יומין ודשא לח. אני חוזרת לשבת על ספסל בריג'נטס פארק, ליד המים, וקוראת אצל וולף, במות העש, שהביוגרפיה אינה יצירת אמנות אלא יצירת אומנות. מלאכה שנעשית בסדר של עובדות. "הביוגרף חייב להשלים עם מה שמתכלה, לבנות בעזרתו, לטעת אותו בתוך האריג שממנו עשויה יצירתו. הרבה ייהרס ויתכלה; מעט יישאר בחיים". אני חושבת שאומנות הכתיבה הביוגרפית היא מלאכה מלנכולית. ואין לה השלמה. העולם הוא לא במה – הוא סיפור. עבודת הסיפור, מלאכת הכתיבה של הסיפור, היא העבודה. היא ההמשך. היא העסקים כרגיל.